

Kułakowski, Kazimierz

Ustawy dotyczące szkolnictwa w Rosji na przełomie XVIII i XIX w.

Studia Teologiczne 7, 51-71

1989

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ks. KAZIMIERZ KUŁAKOWSKI

USTAWY DOTYCZĄCE SZKOLNICTWA W ROSJI NA PRZEŁOMIE XVIII i XIX W.

Treść: Wstęp; I. Zarządzenia carskie w sprawie reformy struktur powszechnej edukacji; II. Ustalenia edukacyjne obowiązujące w Okręgu Szkolnym Wileńskim; Zakończenie.

WSTĘP

Druga połowa XVIII w. w historii Rzeczypospolitej Obojga Narodów naznaczona jest tragedią rozbiorów. Trzy rozbiory ziem polskich i litewskich ostatecznie na 123 lata wymazały istnienie Rzeczypospolitej z mapy Europy. Największe obszary zaborcze zostały przyłączone do Rosji i podporządkowane różnorodnym ustawom administracyjnym władzy carskiej. Wśród wielu dziedzin administracji państwowej znajdował się również resort szkolnictwa. Resort ów w tym właśnie czasie przechodził w Rosji swoje dowartościowanie. Wiązało się to z wymogiem częstych reform edukacyjnych, normowanych ustawami carskimi.

Interesujący nas problem, zawarty w temacie artykułu, obejmuje ustawy związane z reformą szkolnictwa, przeprowadzoną przez cesarzową Katarzynę II, cara Pawła I i Aleksandra I. Omówienie tychże ustaw reformatorskich ma na względzie przede wszystkim ukazać szereg prawnych podstaw odnośnie do edukacji młodzieży szkolnej z dawnych terenów północno-wschodnich Rzeczypospolitej, na których władze carskie utworzyły Okręg Szkolny Wileński. Wilno bowiem, jako siedziba Uniwersytetu i związany z nim Wydział, czyli Okręg Szkolny, nie przestało być na przełomie wieków centrum naukowej myśli polskiej i polskiej edukacji szkolnej. Stąd też bliższe poznanie *Ustawy, czyli ogólnych postanowień...*, dotyczących nauczania w Okręgu Szkolnym Wileńskim, a opracowanych przez ks. Hieronima Strzemięń *Stroynowskiego*, pozwoli nam uświadomić sobie, jak Uczelnia Wileńska, w zmienionych realiach politycznych, realizowała swoją wiekową dewizę: „Hinc itur ad astra”.

Z owych *Ogólnych postanowień* wybierzemy tu ustalenia dotyczące edukacji w szkołach niższych szczebli, tzn. w szkołach parafialnych, powiatowych i guberniach (gimnazjach). Natomiast wymogi, odnoszące się

do studiów na Uniwersytecie Wileńskim, omówione już w innym miejscu¹, tutaj pominiemy.

Systematyzując zatem nasze wywody, przedstawiamy je w 2 punktach:
I. Zarządzenia carskie w sprawie reformy skstruktur powszechnej edukacji
II. Ustalenia edukacyjne obowiązujące w Okręgu Szkolnym Wileńskim.

W zakończeniu zaznaczymy, jak, w oparciu o ustawy carskie, wykorzystał Uniwersytet Wileński i jego Wydział możliwość edukacji młodzieży szkolnej w perspektywie spożytkowania jej wiedzy dla dobra zniewolonego społeczeństwa oraz, czy i w jakim zakresie miał miejsce wpływ ustaleń dydaktycznych Komisji Edukacji Narodowej na postanowienia edukacyjne w Okręgu Szkolnym Wileńskim.

I. ZARZĄDZENIA CARSKIE W SPRAWIE REFORMY STRUKTUR POWSZECHNEJ EDUKACJI

Pierwszym władcą rosyjskim, który edukacji społecznej nadał charakter nie tylko religijny, był Piotr I Wielki (zm. 1725)². Dzięki niemu powstały szkoły różnych typów i stopni. Podjęta przezeń nowatorska inicjatywa nie upadła za jego następców, chociaż ujawniała anemiczny rozwój. Dopiero wstąpienie na tron w 1762 r. Katarzyny II rozwój ów znacznie przyspieszyło. Zaczęło się od zgłaszania licznych projektów, dotyczących organizacji szkolnictwa ludowego. Komisje szkolne, powoływane przez cesarżową, przedstawiały jej plan reformy edukacyjnej. Żaden ze zgłoszonych projektów nie doczekał się jednak realizacji. Mimo to okres projektowania uwrażliwił szersze kręgi społeczeństwa rosyjskiego na potrzebę rozwiązania problemu edukacji narodowej.

W rozwiązaniu tego problemu Katarzyna II oparła się na przeprowadzonej przez Marię Teresę (zm. 1780 r.) reorganizacji szkolnictwa w Austrii³. Z założeniami reformy austriackiej zapoznał bliżej Katarzynę II Józef II w czasie spotkania monarchów w Mohylewie w maju 1780 r. On

¹ Zob. K. Kułakowski, *Katedra teologii moralnej w Uniwersytecie Wileńskim w latach 1803-1832*, Studia teol. BDL, 3(1985) s. 41-64; Tenże, *Nauczanie teologii w oddziale nauk moralnych i politycznych Uniwersytetu Wileńskiego (1803-1832)*, Studia teol. BDL, 4(1986) s. 51-77.

² „Narodnija szkoły w Rossii do Petra I imieli iskluczitelno religiosnyj charakter. Russkije ljudi uczyliś gramot po sławianskamu bukwaju, Czasosłowu i Psaitiri”. I. Kornilow, *Wwiedenie. W: Sbornik materialow dlja istorii proswieszczenija w Rossii*, t. 1, 1783-1803, S. Petersburg 1893, s. XVII. „Nowizna Pietrowskoj reformy nie w zapadnicestwie, no w sekularizaciji”. G. Fłorowski j, *Puti ruskago bogosłowija*, Paryż 1937, s. 82.

³ Maria Teresa, podejmując reformę szkolnictwa ludowego, sprowadziła w 1773 r. do Wiednia z Zagania na Śląsku znanego pedagoga, opata augustiańskiego, Jana Ignacego von Felbigera. W 1774 r. mianowała go generalnym dyrektorem szkół elementarnych w całej monarchii austriackiej. Felbiger, za aprobatą cesarżowej, wprowadził 3 typy szkół: jednoklasowe — we wsiach i miasteczkach, trzyklasowe — w miastach powiatowych i czteroklasowe — w stolicach poszczególnych prowincji. W szkołach wiejskich, oprócz nauki czytania, pisania i rachunków, wpajano także podstawową wiedzę przyrodniczą i agrarną. W celu ujednoczenia metodyki oraz dydaktyki Felbiger sam opracował i wydał podręczniki do nauczania konkretnych przedmiotów. Uporządkowany przez niego system szkolny, podbudowany ujednoczoną metodą przekazu wiedzy, jak również włączony do edukacji szkolnej obowiązek nauczania praktycznego umiejętności potrzebnych chłopcom i dziewczętom w przyszłości, nie tylko pozytywnie zaowocował na rodzimym gruncie, lecz nabrał szerszego rozgłosu i zainteresował obcych władców, podejmujących u siebie reformę oświaty. Por. *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybachy, t. 1, Warszawa 1965, s. 643.

też zaproponował na wykonawcę reformy szkolnej w Rosji Teodora Jankowicza de Myriawo, prawosławnego Serba, znającego język rosyjski⁴.

Po przybyciu Jankowicza do Rosji w 1782 r. Katarzyna II powołała 7 IX t.r. Komisję dla urządzenia szkół ludowych (Kommissja ob uczeżdzenii narodnych ucziliszcz)⁵. Komisja ta zajęła się od razu rozpatrzeniem przedstawionego przez Jankowicza „plana k ustanowlenipu narodnych ucziliszcz w Rossijskiej imperii”⁶.

Zgodnie z owym planem, który wprowadził 3 typy szkół: małe, średnie i główne, podjęto eksperymentalne nauczanie w Petersburgu i miastach guberni petersbuskiej. 5 VIII 1786 r. cesarzowa zatwierdziła „Ustawę szkół ludowych” (Ustaw narodnym ucziliszczam) i poleciła, aby 22 IX t.r., w rocznicę jej koronacji, otwarto szkoły główne w 25 guberniach imperium rosyjskiego.⁷ W powyższej *Ustawie* przyjęto już tylko dwustopniowy podział szkół ludowych na małe i główne; pominięto zaś szkoły stopnia średniego, których i poprzednio praktycznie nie wprowadzono w życie.

Nauka w dwuklasowych szkołach małych, zakładanych w miastach gubernialnych, powiatowych i niektórych innych była bezpłatna i obejmowała m.i. takie przedmioty, jak: czytanie, pisanie, katechizm, kaligrafię i gramatykę języka rosyjskiego.

Szkoły główne, zakładane w miastach gubernialnych, miały 5-letni program nauczania. Ich zadaniem było przygotowanie przyszłych nauczycieli dla szkół małych. Edukacja w pierwszych dwóch klasach odpowiadała poziomowi wiedzy szkół małych. W pozostałych trzech klasach nauczano m.i. religii w zakresie katechizmowym, arytmetyki, matematyki, fizyki, geometrii, mechaniki, architektury, historii powszechnej, gramatyki języka rosyjskiego, łaciny i języka nowożytnego.⁸

Rozwój szkół ludowych objął w 1789 r. dalszych 14 gubernii, w tej liczbie także kijowską, połocką i mohylewską, przyłączone do Rosji po pierwszym rozbiórce Polski (1772 r.). Natomiast gubernie: wołyńska, podolska, mińska i litewska, utworzone z ziem polskich anektowanych po 2 i 3 rozbiórce Polski (1793 i 1795 r.) nie miały za życia Katarzyny II (zm. 1796 r.) ludowych szkół rosyjskich⁹.

Następca Katarzyny II, car Paweł I (1796-1801) nie kwapił się z ich zakładaniem w tzw. guberniach zachodnich. Wprost przeciwnie, chciał by rozwijało się tam szkolnictwo prowadzone przez zakony katolickie (bazylianie, pijarzy, misjonarze) na wzór przedrozbiorowych polsko-litewskich ustaleń i wymogów. Dzięki temu np. w gubernii litewskiej istniało w 1801 r. 20 szkół powiatowych, prowadzonych przez zakony. Ponadto, z upoważnienia cara, arcybiskup metropolita mohylewski mógł otwierać szkoły dla dzieci biednych, których utrzymanie pokrywano z funduszu ziemskiego, istniejącego po likwidowanym zakonie trapistów¹⁰.

⁴ Por. I. Kornilów, *Wwiedzenie...* s. XXXVII; S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku* Łódź 1960, s. 16.

⁵ Por. I. Kornilów, *Wwiedzenie...*, s. XL; S. Truchim, dz. cyt., s. 16.

⁶ I. Kornilów, *Wwiedzenie...*, s. XLI. Por. S. Truchim, dz. cyt., s. 16.

⁷ Zob. I. Kornilów, *Wwiedzenie...*, s. XLIII n. Por. S. Truchim, dz. cyt., s. 17.

⁸ Zob. S. Truchim, dz. cyt., s. 17 n.

⁹ Zob. I. Kornilów, *Wwiedzenie...*, s. XLIV. Wykaz imienny 14 guberni, zob. *Sbornik materialow...*, nr 8, kol. 18.

¹⁰ Zob. I. Kornilów, *Wwiedzenie...*, s. XLV.

Zycziliwe nastawienie Pawła I do edukacji katolickiej było przypuszczalnie wyrazem także jego rezerwy w stosunku do rosyjskich szkół ludowych. Może o tym świadczyć choćby ten fakt, iż w swoim Ukazie z 1799 r., jedynym dotyczącym owych szkół, pomniejsza ich pozycję dydaktyczną przez wymowną zmianę samego nazewnictwa „uczyliszcze” na „szkoła”. W konsekwencji dokonuje też modyfikacji dotychczasowej nazwy Komisji po prostu na Komisję Szkolną.¹¹

Reforma szkolna Katarzyny II z 1786 r. nie deprecjonowała oczywiście edukacji duchowieństwa prawosławnego. Edukacja ta miała w dalszym ciągu znaczenie priorytatywne w organizacji szkolnictwa rosyjskiego. Nie obyło się wszakże i tutaj bez reformatorskich zabiegów cesarzowej. Powołała ona specjalną komisję z biskupem twerskim Gawryłą i biskupem pskowskim Inocentym na czele. Ich projekt reorganizacyjny zakładał ośmioletni kurs nauki w seminariach duchownych, wliczając w to lata nauczania w szkole małej i głównej. Poszerzony program kształcenia seminarzystów obejmował m.i. matematykę, geografiię, historię, a z czasem także mechanikę, fizykę i historię naturalną¹².

Znaczącym novum w dziedzinie edukacji duchowieństwa prawosławnego był zatwierdzony przez cesarzową w 1788 r. wniosek biskupa Gawryły, by Seminarium Duchowne w Petersburgu zostało wyróżnione jako Seminarium Główne w stosunku do pozostałych seminariów diecezjach (eparchialnych). Seminaria te były zobowiązane wysyłać każdego roku do Seminarium Głównego 2 najzdolniejszych swoich alumnów.

Obok semiariów duchownych kształceniem kleru prawosławnego za czasów Katarzyny II zajmowały się 2 akademie duchowne: moskiewska i kijowska (ta ostatnia po 1772 r.). Paweł I, który z rezerwą odnosił się do szkolnictwa ludowego, interesował się szczególnie edukacją kleru i to na odpowiednio wysokim poziomie. Jego Ukaz z 1797 r. polecał zwierzchności cerkiewnej zorganizować dalsze 2 akademie duchowne: w Petersburgu i Kazaniu, w miejsce istniejących tam seminariów duchownych. 1 I 1798 roku Paweł I zobowiązał św. Synod do opracowania nowej struktury dydaktyczno-organizacyjnej wszystkich akademii duchownych. Według przyjętego przez Synod ustalenia, filozofię miano tam wykładać w ciągu 2 lat, teologię zaś przez 3 lata, z praktyczną możliwością przedłużenia jej nauczania do 4 lat. Nowy program studiów uwzględniał naukę kaznodziejstwa, języka greckiego i hebrajskiego. W wykładach z filozofii zaznaczył się wpływ Kartezjusza, Bacona i Wolffa. Z teologii natomiast wyrugowano wpływ scholastyki. Św. Synod wydał również zarządzenie, aby Akademia Duchowna w Moskwie objęła nadzór dydaktyczny nad seminariami duchownymi w Piesiewińsku, Sawińsku, Kałudze i Dmitrowsku¹³.

Po tragicznej śmierci Pawła I i przyjęciu władzy imperatorskiej przez jego syna Aleksandra I (1801-1825), edukacja narodowa w Rosji otrzymała nowe ustalenia organizacyjne. Było to niewątpliwie zasługą utworzonego przez Aleksandra I Nieoficjalnego Komitetu (Nięgłasnyj Komitet), w skład którego wchodził: Paweł Strogonow, Adam Jerzy Czartoryski,

¹¹ „W carstwowanie Pawła I był izdan w 1799 g. tolko odin imiennoj ukaz, kawszajsja narodnych uczyliszcz, a imiennno o tom, cztoby oni wpried imienowalis nie uczyliszczami, a szkołami, wsledstwie czego Kommissija o uczeżdzenij narodnych uczyliszcz stała imienowatsja Kommissieju o szkołach”. I. Kornilow, *Wwiedenie...*, s. XLV. Por. *Sbornik materialow...*, nr 36, kol. 196, odn. z gwiazdka.

¹² Zob. S. Truchim, dz. cyt., s. 21.

¹³ Tamże, s. 21 n. Por. G. Fłorowski, dz. cyt., s. 109

Mikołaj Nowosilcow i Wiktor Koczubej¹⁴. Komitet ów podczas częstych spotkań i dyskusji z carem doprowadził do tego, iż Aleksander I wydał 8 IX 1802 r. Manifest o utworzeniu w Rosji 8 ministerstw, w tym także Ministerstwa Oświecenia Publicznego¹⁵. Punkt dotyczący tego resortu stwierdził m.i. „Minister Oświecenia Publicznego, wychowania młodzieży i rozpowszechniania nauk ma w swoim bezpośrednim zarządzie główną administrację szkół wraz ze wszystkimi podległymi jej działami, Akademię Nauk, Rosyjską Akademię, Uniwersytety i wszystkie inne szkoły, z wyjątkiem szkół przekazanych opiece miłościwej naszej rodzicielki cesarzowej Marii Teodorówny oraz szkół znajdujących się według oddzielnego naszego postanowienia w zarządzie innych osób i miejsc”¹⁶.

Tego samego dnia (8 IX 1802 r.) Aleksander I podpisał ukaz „O obowiązku Komisji Szkół”. Członkowie tej Komisji, pod przewodnictwem ministra oświaty, mieli zająć się zdobyciem informacji o stanie szkolnictwa w wyznaczonych im okręgach. Głównym wszakże zadaniem członków Komisji było założenie uniwersytetu jako centrum dydaktycznego, w tych okręgach, gdzie takiej uczelni jeszcze nie było¹⁷. Wśród 6 członków Komisji Szkół, pierwsi dwaj to: książę Adam Jerzy Czartoryski i hrabia Seweryn Potocki.

Bardzo częste sesje Komisji Szkolnej umożliwiły jej członkom wnikliwą analizę przedstawionych projektów na temat nowej reformy szkolnictwa rosyjskiego. Największe uznanie zdobył projekt przedłożony przez księcia A. J. Czartoryskiego, zatytułowany „O zasadach powszechnego oświecenia w rosyjskim imperium”¹⁸. Głównym autorem tego projektu, złożonego zgodnie z poglądami i sugestiami Księcia oraz założeniami przedrozbiorowej Komisji Edukacji Narodowej, był rektor Szkoły Głównej Wileńskiej ks. Hieronim Strzemień Strzemiński. Zawezwany przez Czartoryskiego do Petersburga w szybkim czasie przygotował elaborat, składający się z 10 części i 102 punktów. Stał się on „zasadniczą podstawą” projektu ustawy zaaprobowanej przez Aleksandra I dnia 24 I 1803 r. jako tzw. „Tymczasowe przepisy oświecenia powszechnego” (Предварительныя правила народнаго просвѣщенія)¹⁹.

Zgodnie z owymi przepisami Komisja Szkolna została przemianowana na Główny Zarząd Szkół (Главное Училищное Правление), który miał kierować, pod nadzorem ministra Oświaty, powszechną edukacją w państwie rosyjskim. Konkretnie rzecz biorąc Główny Zarząd Szkół winien był przede wszystkim zająć się opracowaniem programów nauczania w szkołach parafialnych, powiatowych i gubernialnych (gimnazjach), opracowaniem ustaw dla uniwersytetów, sprawą kształcenia kadry dydaktycznej oraz edycją podręczników i pomocy naukowych²⁰.

¹⁴ Por. S. Truchim, dz. cyt., s. 30 nn; I. Skowronek, *Wstęp*. W: Adam Jerzy Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne, 1776-1809*, Warszawa 1986, s. 16 n.

¹⁵ Zob. *Sbornik materialow...*, nr 1, kol. s nn; *Sbornik postanowienij po ministerstwu narodnogo proswiaszczenija*, t. 1, 1802-1825, S. Petersburg 1864, nr 1, kol. 1 nn.

¹⁶ *Sbornik postanowienij ...*, nr 1, kol. 4. Por. S. Truchim, dz. cyt., s. 35.

¹⁷ „Głównemu cieliju, katoruju dołżny imiet' Człeny tiech otdielenij, gdie jeszcze niet Uniwersytetow, jest' uczeżdżenie onych”. *Sbornik postanowienij...*, nr 2, kol. 5.

¹⁸ Zob. S. Truchim, dz. cyt., s. 44.

¹⁹ Zob. *Sbornik postanowienij...*, nr 6, kol. 13-21. Por. M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska, Petersburg 1862*, s. 380; J. Skowronek, *Udział Adama Jerzego Czartoryskiego w pracach nad reformami wewnętrznymi w Rosji (1801-1807)*, Przegląd hist., 58/1976/ z. 3, s. 464-480.

²⁰ Por. S. Truchim, dz. cyt., s. 48.

„Tymczasowe przepisy” mimo zwrócenia zasadniczej uwagi na powyższe problemy, nie pominęły milczeniem sprawy nauczania w poszczególnych typach szkół. Przedmioty, jakie zalecono wprowadzić do szkół parafialnych, zakładanych w każdej lub na terenie dwóch parafii, obejmowały: czytanie, pisanie, początki rachunków (arytmetyki), podstawy prawdy wiary i moralności, obowiązki wobec cara, przełożonych i bliźnich. Nauka w tych szkołach winna trwać od końca robót polnych do ich rozpoczęcia w nowym roku.

W szkołach powiatowych, tworzonych przynajmniej po jednej w każdym powiecie, program nauczania obejmował: gramatykę języka rosyjskiego i ojczystego, zarys historii i geografii, zasadnicze podstawy geometrii i nauk przyrodniczych oraz znajomość obowiązków każdego człowieka i obywatela, a także praktyczną wiedzę spożytkowaną dla dobra własnego środowiska, jak i całego kraju.

Szkołom zakładanym w każdej guberni, powyżej 2 lat wstępnego nauczania, przysługuje nazwa „gimnazjum”. Wykładane tam przedmioty mają obejmować: języki obce (łacina, francuski, niemiecki), logikę, podstawy czystej matematyki, mechaniki, hydrauliki i pozostałych dziedziny fizyki, szczególnie potrzebnych w codziennym życiu, zarys nauk przyrodniczych, geografii i historię powszechną, podstawy ekonomii politycznej i handlu. Nade wszystko należy jednak poświęcić czas na czytanie i objaśnianie dzieł służących wewnętrznemu doskonaleniu człowieka i rozumieniu nieskażonej nauki Bożej oraz na poznawanie obowiązków obywatelskich. Przy zaistniałej możliwości finansowej można w tejsze szkole zaangażować nauczyciela gimnastyki.

Wyraźnym przynagleniem młodzieży do nauki w gimnazjum był zamieszczony w „Tymczasowych przepisach” (p. 24) rygorystyczny postulat, że po upływie 5 lat od włączenia każdej guberni do właściwego jej Okręgu Szkolnego, nikt nie obejmie gubernialnego urzędu obywatelskiego, kto nie posiada wiedzy prawniczej, czy też innej umiejętności, zdobytej w ogólnym lub kierunkowym średnim wykształceniu²¹.

Według 19 punktu „Tymczasowych przepisów” do Głównego Zarządu Szkół należeli kuratorzy utworzonych 6 Okręgów Szkolnych oraz inni członkowie mianowani przez cara²². Ukaz carski wydany tego samego dnia (24 I 1803 r.) zamieścił imienne nominacje kuratorów owych 6 okręgów administracji szkolnej, z podległymi im uniwersytetami, tj. moskiewskiego, wileńskiego, dorpckiego, charkowskiego, petersburskiego i kazańskiego. Kuratorem Okręgu Wileńskiego, a tymi samym i tamtejszego Uniwersytetu, został A. J. Czartoryski, charkowskiego zaś S. Potocki.²³

Obowiązki kuratora ustalał punkt 20 i 21 „Tymczasowych przepisów”²⁴. Natomiast punkt 15, 16, 37 i 38 normował wymogi dotyczące wew-

²¹ Zob. *Sbornik postanowlenij...*, nr 6, kol. 17nn.

²² „Głównoje Uczyliszcz Prawlenieje sostoit iz Popieczytielej Uniwersitetow i ich okrugow s drugimi Czlenami opredielajemymi ot Imperatorskiego Welicestwa”. *Sbornik postanowlenij...*, nr 6, kol. 16.

²³ Tamże, nr 7, kol. 21 n. Obok nich kuratorami zostali: Michał Murawiew — uniwersytetu i okręgu moskiewskiego, Teodor Fryderyk Klinger — dorpckiego, Mikołaj Nowosilcow — petersburskiego, Andrzej Mantueffel — kazańskiego.

Członkami Głównego Zarządu Szkół, bez przydziału, zostali zamianowani: Teodor Jankowicz de Myriewo, Piotr Swistunow, Mikołaj Fuss i Mikołaj Ozerckowski. Por. M. A m b r o s. *Zarys statystyczny szkół Wydziału Wileńskiego*. Ateneum Wileńskie, 14 (1939) z. 1, s. 146.

²⁴ „Kurator jest odpowiedzialny za właściwą organizację wszystkich szkół w powierzonym mu okręgu, otrzymuje sprawozdania od swego uniwersytetu, przed

nętrnej organizacji uniwersytetu²⁵. Były to jednak normy zbyt ogólne, niepełne i nie dopracowane²⁶. Stąd też Główny Zarząd Szkół uznał za swoją priorytatywną powinność opracowanie zasadniczej ustawy dostosowanej do specyfiki wszystkich wyższych uczelni. Przewidywane w tym względzie trudności rychło wszakże dały znać o sobie i ustawy takiej nigdy nie wydano. Wydano natomiast, staraniem kuratorów szkolnych, ustawy dla poszczególnych uniwersytetów. Pierwszą tego rodzaju „Ustawę, czyli ogólne postanowienia”, zatwierdził cesarz Aleksander I 18 V 1803 r. dla Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i jego Wydziału²⁷. Autorem projektu owej ustawy był przede wszystkim H. Stroynowski. Dzięki zaś A. J. Czartoryskiemu, projekt uzyskał poparcie Głównego Zarządu Szkół, który przedstawił go do aprobaty cesarzowi. Zaaprobowane przez Aleksandra I „Ogólne postanowienia” dopełniały uprzednie legislacyjne przepisy zawarte w „Akcje potwierdzenia” Uniwersytetu Wileńskiego z dnia 3 IV 1803 r.²⁸

Wycofując się ze szczegółowych ustaleń, dotyczących działalności uniwersytetów, Główny Zarząd Szkół podjął trud opracowania konkretnych

założeniem zaś onego i przed przeprowadzeniem ogólnej organizacji okręgu, otrzymuje je bezpośrednio od szkół w ten sposób, jaki stosownie do tych zasad ustanowiony zostanie; przedstawia ministrowi sprawozdanie ze spraw bieżących, a w sprawach ważniejszych przekraczających jego kompetencję oczekuje decyzji. Obowiązany jest starać się o założenie uniwersytetu i innych szkół w swym kręgu, o ile takowe jeszcze nie istnieją i o doprowadzenie ich w myśl tych zasad do kwitnego stanu, słowem o rozszerzenie i postęp publicznego oświecenia w powierzonych mu miejscowościach. Przedstawia bezpośrednio ministrowi do zatwierdzenia nominacje profesorów i dyrektorów; jednak każde nowe zarządzanie w dziedzinie naukowej czy gospodarczej przedkłada ogólnej opinii swych współkolegów, jako też przedstawia rozliczenie z sum przekazanych na roczne utrzymanie znajdujących się w jego okręgu szkół. Celem prowadzenia kancelarii zostaną mu przydzieleni odpowiedni ludzie”. (p. 20). „Kurator jest obowiązany do wizytowania szkół swego okręgu, co najmniej raz na dwa lata; w wypadku jakiegś przeszkody minister uprasza o wyrażenie najwyższej zgody na wysłanie innego członka Głównego Zarządu Szkół do przeprowadzenia wizytacji tego okręgu”. (p. 21). Cytuje w tłumaczeniu S. Truchim a, dz. cyt., s. 131.

²⁵ „Każdy uniwersytet posiada własny zarząd. Przewodniczącym zarządu jest rektor uniwersytetu, wybiera się go na ogólnym zebraniu uniwersytetu i przez Główny Zarząd Szkół za pośrednictwem ministra zostaje przedstawiony do Najwyższego zatwierdzenia”. (p. 15).

„Profesorów wybiera ogólne zebranie uniwersytetu i na wniosek kuratora zatwierdza minister oświaty; dla wykładów z zakresu teologii w każdym uniwersytecie wyznaczy duchownych Najwyższy Synod. Profesorowie zwyczajni otrzymują 7 stopień w hierarchii urzędniczej, rektorzy na czas pełnienia swych obowiązków 5”. (p. 16).

„Dla celów porządkowych oraz naukowego porozumienia się tworzą profesorowie uniwersytetu osobne oddziały czyli fakultety, które obierają na oznaczony czas, większością głosów, przełożonych danych fakultetów (decanus). Ci przełożeni wspólnie z rektorem tworzą zarząd uniwersytetu; profesorowie zaś wszystkich wydziałów ogólne zebranie uniwersyteu”. (p. 37) — cyt. za S. Truchimem, dz. cyt. s. 132 n.

²⁶ Por. K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*, Wrocław 1980, s. 183; S. Truchim, dz. cyt., s. 129 nn.

²⁷ Zob. *Sbornik postanowlenij...*, nr 15, kol. 45-64; *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 122, kol. 182-205; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579-1831)*, t. 1, Kraków 1899-1900, s. 60-77.

Następnym Uniwersytetem, który otrzymał cesarskie zatwierdzenie swoich Ustaw była uczelnia w Dorpacie. Ustaw Imperatorskiego Derpatskiego Uniwersytetu nosi datę 12 IX 1803 r. Zob. *Sbornik postanowlenij...*, nr 24 kol. 124-186.

²⁸ Zob. *Sbornik postanowlenij...*, nr 13, kol. 37-44; *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 120, kol. 158-163; J. Bieliński, dz. cyt., s. 56-60.

przepisów, obowiązujących w szkołach podległych Wydziałom każdego Uniwersytetu. 5 XI 1804 r. ogłoszono, zatwierdzoną przez cara, „Ustawę zakładów naukowych podległych Uniwersytetom” (Ustaw uczebnych zawiedieni podwiedomym Uniwersytetam)²⁹. Był to obszerny elaborat, który w 170 punktach zawarł wymogi edukacyjne odnoszące się do gimnazjów, szkół powiatowych i parafialnych.

Gimnazja, zakładane w miastach gubernialnych, były — wedle Ustawy — czteroletnie i czteroklasowe (nie wprowadzono klas równoległych). Nauczało w nich 8 nauczycieli, z których 3 to lektorzy języków: łacińskiego, niemieckiego i francuskiego; jeden zaś nauczał rysunków. Istniała ponadto możliwość zaangażowania w godzinach ponadprogramowych nauczycieli tańca, muzyki i gimnastyki. Programowe nauczanie ustalono na 30 lekcji tygodniowo. Etat nauczyciela historii, geografii i statystyki państwa rosyjskiego wynosił 18 godzin tygodniowo (w pierwszych 3 klasach po 6 godz., w klasie 4 — 2 godz. tygodniowo) Etat nauczyciela filozofii, literatury pięknej (izjasznych nauk) i ekonomii politycznej sięgał 20 godz. na tydzień (w pierwszych 3 klasach po 4 godz. tyg., w klasie 4 — 8 godz.) Etat nauczyciela historii naturalnej, technologii i nauk handlowych obejmował 16 godz. tygodniowo (po 4 godz. w każdej klasie); dotyczyło to również nauczycieli łaciny, języka niemieckiego i francuskiego. Nauczanie rysunków prowadzono w klasach łączonych: 2 klasy po 2 godz. tyg.

Przyjęcie kandydatów do gimnazjum zależało od ukończenia szkoły powiatowej. Absolwent tej szkoły winien był przedłożyć dyrektorowi gimnazjum świadectwo ukończenia „powiatówki” oraz świadectwo moralności wystawione przez kierownika i nauczycieli opuszczanej szkoły.

Obok owej, najczęstszej formy przyjęcia kandydata, wprowadzono również możliwość dostania się do gimnazjum po ukończeniu innej szkoły lub nawet po domowej edukacji. Wtedy jednak obowiązywał egzamin wstępny, który decydował nie tylko o przyjęciu do gimnazjum, lecz stwarzał również możliwość promocji do wyższej klasy zależnie od posiadanych wiadomości³⁰.

Szkoły powiatowe — zgodnie z Ustawą — zakładano w każdym mieście gubernialnym i powiatowym, nie ograniczając ich liczby. Na czele szkoły stał kierownik (dozorca — smotrytiel), który był jednym z 2 pracujących tam nauczycieli. Etat ich wynosił 28 godz. tygodniowo. Obaj mieli do podziału 15 przedmiotów. Piętnasty przedmiot, mianowicie rysunki, jeżeli nie należał do umiejętności któregoś z nauczycieli, obejmował dodatkowy nauczyciel w wymiarze 4 godz. tygodniowo. Rozdział przedmiotów pomiędzy nauczycieli nie był wszakże dowolny, ale ściśle ustalony i dostosowany zasadniczo (z jednym wyjątkiem) do programu danej klasy.

W szkole powiatowej były tylko 2 klasy, odpowiadające dwuletniej edukacji. W klasie 1 nauczano 6 przedmiotów, w klasie 2—9. Jedynym przedmiotem, jaki wykładano w obu klasach była arytmetyka (6 i 4 godz. tyg.). Program klasy 2 poszerzono znacznie przede wszystkim przez wprowadzenie nauk ścisłych (arytmetyka, geometria, fizyka, technologia, geografia). Było to zapewne związane z przygotowaniem ewentualnych kandydatów do sprostania wymogom dydaktycznym stawianym w gimnazjach. W obu klasach obowiązywała uczniów jednakowa ilość lekcji po-

²⁹ Zob. *Sbornik postanowlenij...*, nr 47, kol. 301-339.

³⁰ Tamże, kol. 301-322.

bieranych w ciągu tygodnia. Sięgała ona 28 godzin. Odpowiadało to ilości godzin wymaganych do pełnego etatu nauczyciela.

Przyjęcie ucznia do szkoły powiatowej opierało się na podobnej zasadzie, jaką stosowano przy przyjęciu do gimnazjum. Świadcstwo ukończenia szkoły parafialnej i świadectwo moralności wystawiał jej zwierzchnik. Kandydat do „powiatówki” z umiejętnościami nabytymi w domu rodzinnym lub na pensji prywatnej musiał wykazać się przed nauczycielami szkoły powiatowej znajomością potrzebnej wiedzy i wymaganymi zdolnościami. Po udanym egzaminie kierownik wpisywał go na listę uczniów szkoły powiatowej.³¹

Najniższym szczeblem powszechnego nauczania — według Ustawy z 5 XI 1804 r. — były szkoły parafialne. Zakładano je nie tylko w miastach gubernialnych i powiatowych, lecz przede wszystkim w poszczególnych parafiach, związanych z administracją kościelną. Jeśli wszakże konkretna parafia, z różnych względów, nie mogła mieć na swoim terenie szkoły, wtedy należało utworzyć ją na obszarze 2 parafii.

Nauka w szkole parafialnej trwała tylko jeden rok i obejmowała 1 klasę. W przypadku większej ilości uczniów, klasę można było podzielić na 2 oddziały, z których jeden pobierał naukę przed, drugi zaś po południu. Nauka w obu oddziałach trwała po 3 godz. dziennie (18 godz. tygodniowo) i była prowadzona na zmianę: jednego dnia przed, drugiego po południu. Przed południem, w wymiarze 3 godz. tyg., nauczano: znajomości liter i cyfr oraz czytania z elementarza; pisanie liter i cyfr oraz czytania z obowiązującego ucznia regulaminu, a także skróconego katechizmu i Bożych prawd objawionych. Po południu, po 3 godz. tyg., uczono: czytania książek przeznaczonych dla danego oddziału oraz czytanie rękopisów i pisania łatwych tekstów, jak również znajomości podstawowych zasad arytmetyki.

Ustalony okres edukacji w szkole parafianej mógł być, przy sprzyjających okolicznościach, bardziej lub mniej poszerzony. Ustawa, dopuszczając taką możliwość, nie wymieniała jednak konkretnych przedmiotów, jakie ewentualnie można by wprowadzić do podstawowego nauczania.

W szkole parafialnej uczył zasadniczo jeden nauczyciel. W przypadku wszakże wprowadzenia do nauki dodatkowych przedmiotów pozwalano zatrudnić jeszcze jednego pedagoga. Nauczający obowiązani byli zakończyć wykładany materiał w ciągu jednego roku, bez względu na to, czy klasa została podzielona na 2 oddziały, czy też nie. Rok szkolny w szkołach parafialnych, w odróżnieniu od powiatowych i gubernialnych, mógł rozpoczynać się i kończyć w różnym czasie. W środowisku wiejskim trwał on od zakończenia robót polnych do ich rozpoczęcia w następnym roku (6 lub 7 miesięcy). W środowisku miejskim, robotniczym czy handlowym, rok szkolny trwał, podobnie jak w „powiatówkach” i gimnazjach, od 1 VIII do 1 VII następnego roku (11 miesięcy). Tylko więc lipiec był miesiącem wakacyjnym.

Do szkoły parafialnej przyjmowano wszystkich zgłaszających się bez różnicy płci i wieku. Zalecano przy tym, aby wszyscy kontynuowali podjętą naukę i nie wycofywali się przed ukończeniem szkoły parafialnej. Przyjęcie do szkoły przeprowadzano raz do roku, zaraz po publicznie odbytym egzaminie klasy kończącej swoją roczną edukację³².

³¹ Tamże, kol. 302-330.

³² Tamże, kol. 330-333.

We wszystkich wymienionych w niniejszej Ustawie typach szkół przeduniwersyteckich istniał ścisły nakaz posługiwania się ustalonymi i zaaprobowanymi podręcznikami do nauki poszczególnych przedmiotów. Główny Zarząd Szkół brakujące podręczniki zobowiązał się w najbliższym czasie opracować, wydać i rozpowszechnić.³³

Ukazanie istotnych przepisów Ustawy z 5 XI 1804 r. zamyka pewien ciąg zarządzeń, dotyczących powszechnego nauczania w imperium rosyjskim na przełomie XVIII i XIX w. Za panowania Aleksandra I dalszych ustaleń w sprawie reformy struktur powszechnej edukacji nie wydano. To zaś, co zostało zawarte w ustawie z 1804 r., pozwala dostrzec wyraźną tendencję resortu Oświaty by poszerzyć zasób wiedzy na szczeblu szkoły powiatowej. Porównując bowiem stawiane tam postulaty z wymogami wcześniejszych ustaw, można zauważyć, iż szkoły powiatowe miały na celu nie tylko zapewnić wyższy poziom startu do dalszej edukacji, lecz także przygotować młodego człowieka do wejścia w życie z podstawową znajomością wielu dziedzin nauki³⁴.

II. USTALENIA EDUKACYJNE OBOWIĄZUJĄCE W OKRĘGU SZKOLNYM WILEŃKIM

Powołany do życia przez Aleksandra I 24 I 1803 r., jako jeden z sześciu, Okręg Szkolny Wileński, obejmował ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, anektowane przez Rosję w wyniku trzech zaborów. Na ziemiach tych, w większości zamieszkałych przez Polaków, Litwinów i Białorusinów, książe Adam Jerzy Czartoryski, jako kurator Okręgu i Uniwersytetu Wileńskiego, był odpowiedzialny za organizowanie i rozwój szkolnictwa w nowych uwarunkowaniach politycznych. Będąc gorącym zwolennikiem przedrozbiorowej reformy oświaty, przeprowadzonej przez Komisję Edukacji Narodowej, postanowił wykorzystać jej ustalenia w maksymalnym stopniu. Nie zwlekając i nie czekając na ustawy przygotowywane przez Główny Zarząd Szkół polecił rektorowi Uniwersytetu Wileńskiego, ks. Hieronimowi Strzemięń Stroynowskiemu, by wzorując się na przepisach szkolnych KEN, opracował zasady dotyczące kształcenia młodzieży i dziatwy dla potrzeb społeczeństwa, znajdującego się w niewoli narodowej. Dzięki swojej pozycji u dworu carskiego i władz centralnych Czartoryski otrzymał 18 V 1803 r. zatwierdzenie monarsze opracowanych przez Stroynowskiego założeń, pod urzędową nazwą: „Ustawy, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego wydziału” (Ustaw ili obszczija postanowienija Imperatorskogo Wilenskogo Uniwersyteta i ucziliszcz jego okruga).

Stosunkowo szybkie opracowanie ustaw (6 tyg. po carskim „Akcje potwierdzenia” Uniwersytetu Wileńskiego) sprawiło, iż ich postanowienia miały tylko ogólne sformułowania, a nie podawały szczegółowych wymogów, jakie np. znalazły się w ogłoszonych kilka miesięcy później „Ustawach dla Imperatorskiego Uniwersytetu w Dorpacie”³⁵.

Z interesujących nas obecnie „Ogólnych postanowień” wileńskich trzeba nam oczywiście wyłowić i omówić tylko przepisy dotyczące szkół należących do Wydziału Uniwersytetu Wileńskiego.

³³ Tamże, kol. 308.

³⁴ Tamże, kol. 323.

³⁵ Tamże, kol. 124-186.

„Ogólne postanowienia” (obejmowały 65 punktów) ustalały m.i., że Uczelnia wileńska, która ma się „przykładać do rozszerzania oświecenia i wydoskonalenia umiejętności”³⁶, będzie bezpośrednio sprawować nadzór i zarząd nad wszystkimi szkołami niższych szczebli w całym Okręgu Szkolnym Wileńskim, czyli w tzw. Wydziale Uniwersytetu Wileńskiego. Do Wydziału tego, obejmującego 8 guberni³⁷, należały: gimnazja, szkoły powiatowe i szkoły parafialne. Uniwersytet wraz ze swym Wydziałem podporządkowany był kuratorowi i podlegał ministrowi Oświaty. Na czele Uczelni stał rektor, wybierany przez profesorów na trzyletnią kadencję. Zatwierdzał go sam cesarz. Rektor był zwierzchnikiem dyrektorów gimnazjów i kierowników (dozorców) szkół. Tych zaś wybierano na ogólnej sesji wykładowców Uczelni, na okres 4 lat. Ich wybór podlegał zatwierdzeniu przez „Zwierzchność” (naczalstwo), co w praktyce oznaczało ministra Oświaty, lub kuratora okręgu szkolnego. Kontrolę nad nauczaniem w gimnazjach i szkołach powiatowych sprawowało 3 lub 4 wizytatorów Uniwersytetu. Zatwierdzenie wizytatorów należało do ministra Oświaty. Byli oni obowiązani każdego roku składać rektorowi pisemne sprawozdanie z przeprowadzonych wizytacji³⁸. Za swoją pracę otrzymywali wynagrodzenie w wysokości 1000 rsr. rocznie.³⁹

Nauczanie w szkołach parafialnych (prichodskoje ucziliszcze), których ilość mogła być dowolna, obejmowało: czytanie i pisanie, katechizm, podstawy nauk moralnych, początki arytmetyki oraz zasadnicze informacje z dziedziny rolnictwa i rzemiosła⁴⁰.

„Ogólne postanowienia” nie ustalały, jak długo ma trwać nauka w szkołach parafialnych. Nie normowały tej sprawy również „Tymczasowe przepisy oświecenia publicznego”. Zdolniejsi uczniowie, zapewne już po roku nauczania parafialnego, mogli być dostatecznie przygotowani do rozpoczęcia edukacji w szkole powiatowej (ujezdnoje ucziliszcze).

³⁶ J. Bieliński, dz. cyt., s. 60. „Spospieszestwiewať wsiakimi wazmożnymi sposobami k rosprostanienu proswieszczenija i k usowierszenstwowaniju znamij”. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 122, kol. 182.

³⁷ Szkolny Okręg Wileński obejmował następujące gubernie: wileńska, grodzieńską, witebską, mohylewską, mińska, wołyńską, kijowską, podolską. Zob. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 117, kol. 149. Por. M. Baliński, dz. cyt., s. 386; M. Amoros, art. cyt., s. 147.

³⁸ Pierwszymi wizytatorami zatwierdzonymi przez ministra Oświaty byli: Tadeusz Czacki, ks. Ksawery Bogusz, Sewegryn i ks. Filip Golański. Zob. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 123, kol. 206 nn.

³⁹ Należy w tym miejscu przypomnieć, że w Rosji carskiej były w obiegu nie tylko ruble srebrne, ale i asygnacyjne, tzn. drukowane na papierze. Ich parytet nie pokrywał się. Stosunek rubla asygnacyjnego do srebrnego w latach dwudziestych XIX w. miał się prawie jak jeden do czterech, np. w 1816 r. za 100 rsr. płacono 389,1 ras. Por. I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 1967, s. 88.

⁴⁰ Zob. J. Bieliński, dz. cyt., s. 69.

Jak szybko program szkół parafialnych, przynajmniej w części Okręgu Wileńskiego, ulegał modernizacji, tak co do zakresu wiedzy, jak i lat nauki, w zależności od stanu pochodzenia i płci uczniów, zob. Ustawę wydana 31 VIII 1807 r. dla szkół parafialnych guberni wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej. (Ustaw dla prechodękich ucziliszcz w Gubernijach Wołyńskiej, Kijewskiej i Połockiej). *Sbornik postanowienij...*, t. 1, nr 192, kol. 430-450.

Na temat tendencji w szkolnictwie parafialnym omawianego okresu, zob. W. Bobkowska *Nowe prądy w polskim szkolnictwie ludowym w początku XIX w.*, Kraków 1928. Natomiast informacje na ten temat z terenu diecezji wileńskiej, zob. J. Kurczewski, *Wiadomości o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, Roczn. Tow. Przyj. Nauk, Wilno 1908.

Program nauczania w „powiatówce” był rozłożony na 3 lata i 3 klasy. Realizowało go 3 starszych i 3 młodszych nauczycieli. Starsi wykładali przedmioty zasadnicze, takie, jak: fizyka, geometria, arytmetyka, geografia, literatura, język łaciński i polski oraz nauki moralne. Młodszy nauczali rysunków, języka rosyjskiego, francuskiego, niemieckiego. Owa różnica wśród nauczycieli zaznaczyła się wyraźnie w wysokości wynagrodzenia: starsi pobierali pensję w skali rocznej 300 rsr., młodszy zaś tylko 200 rsr. Zrównani ze starszymi nauczycielami byli prefekci (kapelani) szkolni, do obowiązków których należało także głoszenie kazań w niedziele i święta podczas nabożeństw szkolnych.

Na czele szkoły powiatowej stał kierownik, dozorca (smotritiel) z pensją 320 rsr. rocznie, odpowiedzialny za przestrzeganie wszystkich przepisów, dotyczących porządku w szkole. On też był bezpośrednim przełożonym nauczycieli szkół parafialnych w swoim powiecie⁴¹.

Hierarchicznie wyższym szczeblem oświecenia publicznego, tak w Okręgu Wileńskim, jak w całym imperium rosyjskim, były gimnazja. „Ogólne postanowienia” domagały się ich tworzenia w każdej guberni, przynajmniej po jednym. Gimnazjum wileńskie, zgodnie z dawnym zwyczajem, złączono na stałe z tamtejszym Uniwersytetem. Rektor Uczelni był jego zwierzchnikiem, czyli sprawował funkcję dyrektora gimnazjum.

Edukacja w gimnazjach Okręgu Szkolnego Wileńskiego obejmowała przynajmniej 6 klas, co równało się 6 latom nauki. Mogła ona wszakże trwać krócej, jeśli kandydat do gimnazjum na egzaminie wstępnym wykazał znajomość wiedzy wymaganej w niższych klasach gimnazjalnych. Wówczas promowany był od razu do stosownej klasy wyższej. Tego rodzaju promocje nie były czymś rzadkim, jeśli się zważy, iż pierwsze dwie klasy gimnazjum obejmowały materiał nauczania dwóch ostatnich klas szkoły powiatowej; dopiero następne cztery klasy „stanowiły aktualne gimnazjum”⁴².

W 6 klasach gimnazjalnych nauczano 6 starszych nauczycieli: w pierwszej klasie nauczyciel podawał ogólne zasady z arytmetyki, geografii i nauk moralnych; w klasie drugiej inny nauczyciel wyjaśniał gramatykę łacińską i polską. We właściwych zaś klasach gimnazjum 4 nauczycieli wykladało nauki fizyczne, matematykę, nauki moralne oraz język i literaturę łacińską.

Niektóre z wymienionych tutaj dyscyplin posiadały szeroki zakres odniesienia, obejmujący nawet kilka kontrektnych przedmiotów. Najwięcej

⁴¹ Zob. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 122, kol. 197; J. Bieliński, dz. cyt., s. 69 i 77.

⁴² J. Bieliński, dz. cyt., s. 68. W tekście rosyjskim sformułowanie to brzmi: „Czetyre wysznie klasy diejstwitelno sostawiat gimnazjii”. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 122, kol. 196.

Od takiej struktury gimnazjum, wypracowanej przez „Ogólne postanowienia”, jakże bardzo różniła się struktura organizacyjna gimnazjum wołyńskiego, mieszczącego się w Krzemieńcu, w dawnym kolegium jezuickim. Według bowiem Ustawy wydanej przez Aleksandra I dnia 29 VII 1805 r., dzięki staraniom Tadeusza Czackiego, gimnazjum wołyńskie obejmowało: 1) konwikt dla kandydatów do nauczania w szkołach parafialnych, 2) szkołę dla panien, przygotowujących się na guwernantki lub nauczycielki do nauczania domowego, 3) szkołę przysposabiającą praktycznie z takich dziedzin wiedzy, jak: budownictwo, mechanika, uprawa roli, sadownictwo, chirurgia, położnictwo i weterynaria. Nic przeto dziwnego, że całe gimnazjum zatrudniało 9 starszych i 10 młodszych nauczycieli. Zob. *Sbornik postanowlenij...*, t. 1, nr 62, kol. 367-372.

ich miał wykładowca nauk moralnych. Chociaż „Ogólne postanowienia” nie wymieniają owych przedmiotów z nazwy, to jednak w oparciu o częsciowy wzorzec powyższego dokumentu, jakim był „Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie” (1774 r.), możemy je wymienić. Są to: religia (chodzi tu o kształtowanie właściwych chrześcijaństwu podstaw moralnych), prawo naturalne, ekonomika, polityka⁴³. Podobnie w oparciu o ten sam wzorzec, w zakresie edukacji powierzonej nauczycielowi matematyki, znajdowały się algebra, geometria, mechanika. W gestii zaś nauczyciela nauk fizycznych była także chemia⁴⁴.

Uwzględniając sytuację nauczyciela nauk moralnych, który „zajęty jest wielu przedmiotami”⁴⁵ i nie mógł prowadzić wykładów z innych przedmiotów dodatkowych, „Ogólne postanowienia” dopuszczały możliwość zatrudnienia w gimnazjum jeszcze jednego starszego nauczyciela. Polecano mu wykładać historię i geografję. Jakiemu zaś nauczycielowi, w konkretnym gimnazjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego, dodawano zoologię i botanikę, trudno ustalić. O tym, że były one nauczane, chociaż pomijają je milczeniem „Ogólne postanowienia”, wiemy z innych źródeł.⁴⁶

Oprócz starszych nauczycieli, gimnazjum zatrudniało również 4 nauczycieli młodszych. Przekazywali oni znajomość języka rosyjskiego, francuskiego i niemieckiego, a także rysunków.

Podobnie jak każda szkoła powiatowa, tak też każde gimnazjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego musiało mieć swego kapelana, który poza nauczaniem w szkole prawd wiary katolickiej, był także etatowym kaznodzieją podczas nabożeństw szkolnych⁴⁷.

Wynagrodzenie personelu nauczycielskiego w gimnazjach było bardziej zróżnicowane, aniżeli w szkołach powiatowych. Dyrektor gimnazjum otrzymywał pensję w wysokości 800 rsr. rocznie; nauczyciele klas wyższych po 400 rsr.; nauczyciele klas niższych (pierwszej i drugiej) po 300 rsr.; kapelan—kaznodzieja także 300 rsr. 4 nauczycieli młodszych po 240 rsr. rocznie⁴⁸. Według przyjętego wówczas zaszerzegovania wszystkich urzędników państwowych do tzw. klas, dyrektorzy gimnazjów plasowali się w klasie 7-ej, zaś dozorcy szkół powiatowych w klasie 9-ej⁴⁹.

Zróżnicowanie pensji poszczególnych grup nauczycieli, chociaż wskazywało na różnorodną ich pozycję szkolną, równało jednak wszystkich pedagogów w wypełnianiu ważnego obowiązku, jaki nad nimi stałe ciążył. Obowiązkiem tym był udział nauczycieli poszczególnych gimnazjów i szkół powiatowych w regularnych spotkaniach dyskusyjnych, dotyczących metody i treści nauczanych przedmiotów, w celu udoskonalenia ich przekazu. Poczynione na owych obradach uwagi, złożone na piśmie, należało przekazać drogą służbową właściwym decydom, by mogli je ewentualnie wykorzystać przy wprowadzeniu dydaktycznych innowacji.

Mówiąc o obowiązku spotkań w gronie nauczycieli poszczególnych gimnazjów czy szkół powiatowych, „Ogólne postanowienia” nie precyzowały dokładnie czasu tych spotkań, tzn. jak często miały się one odbywać.

⁴³ Zob. *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej (1773-1793)*. Zebrał i opracował J. Lewicki, Kraków 1925, s. 27 nn.

⁴⁴ Tamże, s. 27 i 36 n.

⁴⁵ Zob. J. Bieliński, dz. cyt., s. 68.

⁴⁶ Por. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 167, kol. 544 nn.

⁴⁷ Zob. tamże, nr 122, kol. 196; J. Bieliński, dz. cyt., s. 68.

⁴⁸ Zob. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 122, kol. 204; J. Bieliński, dz. cyt., s. 77.

⁴⁹ Zob. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 116, kol. 140, p. 7 i 10.

Odgórnie i konkretne ustalenie było tu zapewne zbędne, jako że konferencje pedagogiczne w tego typu szkołach nie miały charakteru naukowego. Inaczej natomiast przebiegały sesje uniwersyteckie. Tam nauczyciele akademicy prezentowali swój dorobek naukowy, tam konfrontowały się poglądy naukowe poszczególnych profesorów, tam też przede wszystkim ujawniał się poziom naukowy Uczelni. Nic przeto dziwnego, iż „Ogólne postanowienia”, mówiąc o sesja profesorskich Uniwersytetu Wileńskiego, wyraźnie nakazują odbywanie ich raz w miesiącu⁵⁰.

Ustalenia „Ogólnych postanowień” nie pominęły również sprawy podręczników potrzebnych do nauczania w gimnazjach, szkołach powiatowych i parafialnych. Konkretne ustosunkowanie się do tego problemu było konieczne ze względu na normatywne wytyczne, zawarte w „Tymczasowych przepisach oświecenia publicznego”. Stwierdzały one: „Do nauki w szkołach parafialnych i powiatowych oraz w gimnazjach będą używane księgi i prawidła jednostajne; w każdym zaś Uniwersytecie sposób uczenia i przedmioty lekcji będą przepisane przez powszechne zebranie profesorów i podane na przejrzenie Kuratorowi”⁵¹.

Wymóg ujednoczonych treściowo podręczników do poszczególnych przedmiotów wszystkich szkół niższych szczebli w praktyce nie był łatwy do realizowania. Z chwilą bowiem wprowadzenia w życie ustawy ogólnej, reorganizacja szkolnictwa w Rosji na dobre dopiero się rozpoczęła. Istniał tam brak podręczników szkolnych świeżo opracowanych i wydanych za aprobatą władz oświatowych. W Okręgu Szkolnym Wileńskim, gdzie nauczanie odbywało się po polsku, początkowe trudności rozwiązano w ten sposób, że dotychczasowe „klasyczne” podręczniki z okresu przedrozbiorowego, wydane przez Komisję Edukacji Narodowej, poddano gruntownemu przeglądowi na ogólnych posiedzeniach wykładowców Uniwersytetu Wileńskiego. Poczynione tam ewentualne poprawki lub uzupełnienia, po uprzedniej aprobacie kuratora, były uwzględnione przy nowej edycji. Podręczniki elementarne, nie kwestionowane co do treści, drukowano szybko i w wystarczających nakładach. Wydanie natomiast podręczników potrzebnych do nauczania przedmiotów dotychczas nie objętych programem szkolnym, poprzedzał konkurs, którego uczestnicy musieli uwzględnić tematykę sugerowaną przez profesorów Uniwersytetu, a zaaprobowaną przez kuratora Wydziału Wileńskiego. Wyróżniony podręcznik był wprowadzony do nauczania w całym Okręgu Szkolnym Wileńskim⁵².

O owych różnorodnych możliwościach edytorskich mamy wczesne i wyraźne urzędowe noty. Pierwsza wzmianka, polecająca przedruk dawniej wydanych niektórych elementarnych podręczników szkolnych datowana jest 21 IX 1803 r.⁵³. Pierwsza zaś informacja o decyzji Uniwersytetu Wi-

⁵⁰ Zob. tamże, nr 122, kol. 184, p. 7; J. Bieliński, dz. cyt. s. 61.

⁵¹ Zob. S. Truchim, dz. cyt., s. 133. W tekście rosyjskim fragment ów brzmi: „Dla uczenia w приходских i ujezdnych ucziliszczach i gimnazjach budut upotreblajemy jedinoobraznyja knigi i prawidła; w każdym że uniwersitet sposob i predmiety prepodawanija budut prednaczeratany obszczim sobranie profesorow i predstavleny na usmotrenije popieczitielu”. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 116, kol. 146, p. 38.

⁵² Zob. tamże, nr 122 kol. 201, p. 55; J. Bieliński, dz. cyt., s. 71.

⁵³ Rząd Uniwersytetu Wileńskiego (rektor i dziekani fakultetów) polecił przedrukować: gramatykę na kl. 3, gramatykę na kl. 1, wypisy na kl. 2, arytmetykę, naukę prawa, geografę, drugą część geometrii. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 140, kol. 374 n.

leńskiego opracowania nowych podręczników do zoologii i botaniki umieszczona jest pod datą 19 X 1803 r.⁵⁴. Ważne również znaczenie w tym względzie ma zapis Uniwersytetu, datowany 16 IV 1804 r., zalecający przełożonemu księgarzni uniwersyteckiej Hornowi, by sprowadził z zagranicy do biblioteki uczelnianej elementarne podręczniki szkolne z różnych przedmiotów wydane w języku francuskim, niemieckim, włoskim i łacińskim⁵⁵. Miały one zapewne służyć za wzór dla rodzimych opracowań; liczono się też z dosłownym ich tłumaczeniem.

Spśród innych jeszcze ustaleń, zawartych w „Ogólnych postanowieniach”, należy wymienić postulat, dotyczący egzaminów w szkołach wszystkich szczebli. Przepis wyraźnie mówił o obowiązku przeprowadzenia egzaminów nie tylko wstępnych, lecz także okresowych, egzekwowanych „w naznaczonym czasie”. Tak sformułowany termin odnosił się niewątpliwie do egzaminów rocznych, po odbyciu których, uczeń był promowany do następnej klasy.

Promocja uczniów łączyła się z nagrodami dla najlepszych, najzdolniejszych. Nagrody były różne. Stosowano bowiem nie tylko publiczne pochwały, czy tzw. „accessit”, lecz także wyróżnienia pieniężne. Wysokość takiej nagrody np. dla studenta Uniwersytetu Wileńskiego sięgała nawet 100 rsr. W szkołach niższych szczebli była zapewne proporcjonalnie mniejsza. W wykazie wydatków poszczególnych szkół Okręgu Wileńskiego, pozycja dotycząca nagród figurowała jedynie przy zestawieniu rozchodów uniwersyteckich. Suma przeznaczona na nagrody sięgała 500 rsr. Natomiast przy spisie wydatków szkół niższych stopni pozycja nagród promocyjnych nie występuje. Pieniądze na nagrody w tych szkołach brano zapewne z sumy przeznaczanej na utrzymanie szkoły⁵⁶.

Omówione powyżej ustalenia edukacyjne zawarte w „Ogólnych postanowieniach”, chociaż dotyczyły spraw konkretnych, nie były jednak rozpracowane w szczegółach. Mogło to powodować rozliczne trudności interpretacyjne natury organizacyjno-prawnej. Przewidując owe trudności, Ustawa z 18 V 1803 r. w punkcie 56 dawała Uniwersytetowi Wileńskiemu możliwość modyfikacji i udoskonalenia „Ogólnych postanowień”. Chodziło tylko o to, by opracowane przez Uczelnię szczegółowe postanowienia były zatwierdzone przez kompetentną władzę i miały walor ustawy monarchicznej.⁵⁷

⁵⁴ Sprawa przebiegała następująco: na ogólnym zwyczajnym zebraniu profesorów Uniwersytetu Wileńskiego dnia 15 IX 1803 r. ks. Stanisław Bonifacy Jundziłł, prof. botaniki, wniósł zasadnicze zastrzeżenia co do 2 elementarnych podręczników: z zoologii i botaniki, wydanych przez Komisję Edukacji Narodowej w 1785 i 1787 r. Opracowany przez ks. Jundziłła prospekt onwych podręczników, zaopiniowany pozytywnie przez prof. Sniadeckiego i Szpitznagiela, Uniwersytet przesłał swemu kuratorowi do oceny i dalszej decyzji. Kurator prospekt aprobował i skierował drogą służbową do Głównego Zarządu Szkół, gdzie poddano prospekt wnikliwej analizie. Mimo pewnych zastrzeżeń otrzymał on 14 I 1804 r. aprobatę Głównego Zarządu, z poleceniem, by opracowane przez Jundziłła podręczniki były wykorzystane do nauki tych przedmiotów także w innych Okręgach Szkolnych. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 167, kol. 544 nn.

⁵⁵ Tamże, nr 188, kol. 721.

⁵⁶ Tamże, nr 122, kol. 200 p. 50 i kol. 204 p. 62; J. Bieliński, dz. cyt., s. 70 i 76.

⁵⁷ Omawiana Ustawa sformułowała to słowami: „Jeśliby czas i doświadczenie pokazały cokolwiek w tych ustawach potrzebnem odmiany i ulepszenia, w takim razie powszechne zebranie Uniwersytetu przełoży to swojemu Kuratorowi, który ma postąpić podług zasad powszechnego oświecenia”. J. Bieliński, dz. cyt., s. 71.

Jak ważnym problemem dla Uniwersytetu Wileńskiego była redakcja szczegółowych sformułowań ustawy szkolnej, świadczy działalność powołanego w tym celu specjalnego komitetu organizacyjnego. Ukonstytuował się on z początkiem października 1806 r. w składzie: ks. Józef Mickiewicz — przewodniczący, oraz Jędrzej Śniadecki, Józef Frank, Szymon Malewski, Ernest Grodecki⁵⁸. „Komitet ten zbierając się dwa razy na tydzień, miał przedyskutować całość Ustaw, rozpatrzyć wszelkie nadesłane projekty ich poprawek i uzupełnień i na tej podstawie opracować ustawy wewnętrzne dla Uniwersytetu Wileńskiego”⁵⁹. Do Komitetu Organizacyjnego napłynęły liczne memoriały (52) opracowane przez 17 profesorów wileńskich. Dyskusja nad materiałem w nich zawartym trwała prawie 3 lata. W rezultacie powstały: „Ustawy, czyli przepisy szczegółowe Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu”, obejmujące 28 rozdziałów i 392 paragrafy⁶⁰. Ich omówienie, choćby tylko w odniesieniu do szkół niższych szczebli jest poważnie utrudnione, jako że nie były one dotychczas drukowane, a rękopis znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie. Od ich omówienia zwalnia nas jednak przede wszystkim fakt, iż nie uzyskały one nigdy mocy prawnej; nie były nawet sankcjonowane przez kuratora Uniwersytetu na użytek wewnętrzny, jak np. wprowadzone do wewnętrznej praktyki w 1819 r.: „Tymczasowe prawidła porządkowe przeznaczone dla gimnazjów i szkół w Wydziale Uniwersytetu Wileńskiego”⁶¹. Były to wszakże tylko „prawidła” dyscyplinarne, a nie dotyczące zagadnień edukacyjnych.

Ukazane w niniejszym punkcie ustalenia, dotyczące szkolnictwa przeduniwersyteckiego w Okręgu Szkolnym Wileńskim, uwidoczniły jednocześnie wielorakie pominięcia, konkretyzujące wymogi nauczania. Owe mankamenty „Ustawy, czyli ogólnych postanowień” z dnia 18 V 1803 r. nie mogą wszakże przysłonić jej niepodważalnych walorów, a także kwestionować wybitnych dokonań ludzi, których Ustawa była dziełem. Nie wolno przy tym zapomnieć, że inspiratorów i twórców „Ogólnych postanowień” przynaglała potrzeba spiesznego wykorzystania nadarzających się możliwości w warunkach nowej rzeczywistości politycznej. Chodziło przecież o niecierpiącą zwłoki edukację młodzieży dla potrzeb narodowych, a w konsekwencji i niepodległościowych.

⁵⁸ Por. tenże, dz. cyt., t. 3, Kraków 1899-1900, s. 536; K. Mrozowska, U progu nowej ery. Dyskusja nad statutem wewnętrznym Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1806-1808. *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII-XX w.* Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi, Wrocław 1977, s. 66n.

W tym też czasie profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego, na jednym ze swych posiedzeń, biorąc pod uwagę liczne zajęcia natury administracyjnej Rządu Uniwersytetu (rektor i poszczególni dziekani), wysunęli wniosek powołania do życia Komitetu Szkolnego, który pod kierunkiem rektora miałby sprawować wszechstronną pieczę nad szkołami całego Okręgu Wileńskiego. W skład Komitetu powołano: ks. prof. Józefa Mickiewicza, ks. prof. Stanisława Bonifacego Jundziła oraz sekretarza Uniwersytetu. Rada Uczelni, za pośrednictwem kuratora, zwróciła się z prośbą do ministra Oświaty o zatwierdzenie takowego Komitetu i jego członków na okres jednego roku. Kierownik resortu, uznając zasadność prośby, spełnił ją dnia 3 X 1807 r. Por. J. Bieliński, dz. cyt., t. 3, s. 536 n.

⁵⁹ K. Mrozowska, art. cyt., s. 66.

⁶⁰ Tamże, s. 79.

⁶¹ Zob. K. Bartnicka, *Sprawa przedruku ustaw Komisji Edukacji Narodowej w Wileńskim Okręgu Szkolnym w początku XX w.* Rozprawy z dziejów Oświaty. 20(1977), s. 103.

ZAKOŃCZENIE

W wymienionych i omówionych w powyższym opracowaniu Ustawach carskich, dotyczących nauczania w trzech typach szkół przeduniwersyteckich, daje się zauważyć wyraźny rozwój w zakresie wiedzy wymaganej od ucznia.

W szkołach parafialnych (małych), gdzie nauka czytania, pisania, rachunków i katechizmu zawsze dominowała, kolejne Ustawy wprowadzały nowe lub znowelizowane dziedziny elementarnej wiedzy. I tak, do wymogów Ustawy Katarzyny II z 5 VIII 1786 r., „Tymczasowe przepisy” Aleksandra I z 24 I 1803 r., dodają znajomość obowiązków wobec cara, władzy zwierzchniej i bliźnich. Wprawdzie tego ostatniego obowiązku następną Ustawą carską z 5 XI 1804 r. już nie wymienia, to jednak daje możliwość zwiększenia przedmiotów w szkole parafialnej, aby podstawową edukację znacznie rozwinąć.

Szkoły powiatowe, utworzone de facto dopiero przez Aleksandra I na mocy „Tymczasowych przepisów” w programie nauczania zawierały obok pewnego zasobu wiedzy humanistycznej, matematycznej i przyrodniczej, także znajomość takich umiejętności praktycznych, jakie były potrzebne dla rozwoju współczesnej cywilizacji. Nie sprzeczowanie owych umiejętności praktycznych było niewątpliwie niedociągnięciem, niebawem naprawionym przez Ustawę z 1804 r. Tutaj są już dokładnie wymienione wszystkie (15) przedmioty, wypełniające dwuletnie nauczanie w szkole powiatowej. Szczególny nacisk położono na przedmioty nauk ścisłych. W związku z tym można zasadnie mniemać, iż w założeniach twórców owej Ustawy, szkoły powiatowe miały stanowić specjalny typ edukacji powszechnej. Chodziło bowiem o to, by najliczniej opuszczający tego typu szkołę uczniowie, byli wystarczająco przygotowani do pojęcia różnego rodzaju prac zawodowych.

Porównanie szkół głównych, wprowadzonych przez Katarzynę II w 1786 r., z gimnazjami, jakie powołał do życia Aleksander I, wykazuje znaczny postęp tych drugich od strony dydaktycznej. Już bowiem „Tymczasowe przepisy” z 1803 r. poza dodaniem takich przedmiotów, jak podstawy ekonomii politycznej i handlu, mocno akcentują konieczność edukacji w dziedzinie rozwoju duchowego człowieka i jego obowiązków obywatelskich. Przepisy zawarte w Ustawie z 1804 r. podają bardzo konkretnie nazwę przedmiotów nauczanych w gimnazjach, jak i ilość godzin lekcyjnych poświęconych każdemu z nich w czteroletnim nauczaniu. Pomiędzy natomiast całkowitym milczeniem zlecony rok wcześniej obowiązek edukacji młodzieży gimnazjalnej w sferze potrzeb duchowych.

Z dokonanego tutaj porównania wymogów postulowanych przez Ustawy carskie, w odniesieniu do poszczególnych typów szkół przeduniwersyteckich narzuca się jedno ciekawe spostrzeżenie. Mianowicie tylko w „Tymczasowych przepisach”, opracowanych przez polskich pedagogów, ukazuje się wyraźna tendencja aby wprowadzić do edukacji szkolnej także kształcenie w sferze wartości duchowych, moralnych, obywatelskich, a nie tylko intelektualnych.

Tego rodzaju nastawienie ujawniło się również w opracowanym głównie przez rektora H. Stroynowskiego elaboracie, który zatwierdził Aleksander I 18 V 1803 r. jako: „Ustawę, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego Wydziału”. Ustawa ta we wszystkich szkołach niższych szczebli wprowadziła przedmiot pod nazwą: nauki moralne, oczywiście o zróżnicowanym zakresie i różnorodnej pro-

blematyce, zależnie od typu danej szkoły. Do dziedziny nauk moralnych zaliczono m.in. także religię, którą odróżniano od znajomości katechizmu, zawierającego wyjaśnienie podstawowych prawd wiary. Religia natomiast miała ukazywać dzieciom i młodzieży wymogi przede wszystkim natury obyczajowej, ich postawy etyczne w codziennym życiu, oparte na prawie Bożym. Stąd w gimnazjach do nauk moralnych włączono także znajomość zasad prawa naturalnego, mającego fundamentalne znaczenie dla oceny wartości moralnej czynów ludzkich.

Po ukazaniu związku pomiędzy „Tymczasowymi przepisami” a „Ogólnymi postanowieniami” w punkcie dotyczącym potrzeby rozwoju właściwych postaw moralnych w środowisku szkolnym, możemy stwierdzić, że Uniwersytet Wileński i jego Wydział wykorzystał podstawę prawną stworzoną przez „Tymczasowe przepisy” do realizacji swoich dalekosiężnych zamiarów. W jego zaś zamiarach leżało, by edukacja szkolna na terenie Okręgu Wileńskiego miała również na względzie potrzebę duchowego doskonalenia człowieka. Chodziło bowiem o wychowanie takiej dziatwy i młodzieży, która, zdrowa moralnie, potrafi w przyszłości odtrącić wszelkie zakusy, zmierzające do jej wynarodowienia⁶².

Istniała jeszcze inna dziedzina edukacji szkolnej, jaką na swój sposób „Ogólne postanowienia” wyeksponowały w oparciu o sugestie „Tymczasowych przepisów”. Konkretnie dotyczyła ona przedmiotów przydatnych do nabycia umiejętności rzemieślniczych i rolniczych. Praktyczna bowiem znajomość jakiegoś fachu, czy wydajnego gospodarowania na własnej roli, zapewniały względną egzystencję materialną i pewną niezależność w wiernopoddańczej służbie molochowi imperium. Mając to na względzie i zdając sobie sprawę, że edukacja licznej grupy młodzieży kończy się na szkole parafialnej lub powiatowej, autorzy „Ogólnych postanowień” zdecydowali wprowadzić do nauczania w szkole parafialnej podstawowe informacje z dziedziny rolnictwa i rzemiosła.

Wymienione tutaj dwa zadania dydaktyczne, tj. rozwój postawy moralnej i doskonalenie praktyki fachowej, świadczą, że koncepcja jaka legła w podstaw „Tymczasowych przepisów”, była nie tylko przejęta, ale i rozwijana przez twórców „Ogólnych postanowień”. Ów rozwój szedł po linii włączenia edukacji szkolnej w Okręgu Wileńskim do aktualnych i przyszłych potrzeb tamtejszego społeczeństwa.

Przedstawienie istniejących powiązań między bliskimi sobie Ustawami carskimi, każe nam obecnie cofnąć się bardziej wstecz i odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakiej mierze twórcy „Ogólnych postanowień” korzystali z opracowanych już wcześniej przez Komisję Edukacji Narodowej założeń dotyczących reformy szkolnej? Sam fakt sięgania do dorobku Komisji nie budzi żadnych wątpliwości. Oczywiście, jak słusznie zaznacza W. Borkowska, „Ogólne postanowienia” opierały się tylko „w głównym zrębie o ustanowienia Komisji Edukacyjnej”⁶³. Nie mogły bowiem one nie uwzględniać choćby tylko w pewnej mierze, elementów systemu edukacyjnego narodowych szkół rosyjskich. Wymagała tego rzeczywistość polityczna. To jednak co było w owych „Postanowieniach” zasadnicze, zostało przejęte z koncepcji reformatorskiej KEN. Według zaś Komisji Edukacji

⁶² O takich właśnie intencjach wychowawczych wyraźnie mówi sam książę Adam Jerzy Czartoryski: „Pan Nowosilcow kiedyś powiedział, że moja administracja szkół w prowincjach polskich na wiek cały oddaliła wynarodowienie tego kraju i zlanie się jego z Rosją”. A. J. Czartoryski, dz. cyt., s. 691.

⁶³ Dz. cyt., s. 48.

Narodowej, „oświecić rozum i w sercu zaszczerpić cnotę to cel i owoc całej pracy”⁶⁴ dydaktyczno-wychowawczej w zreformowanej szkole. Temu zadaniu należało poświęcić cały czas nauczania szkolnego, trwającego 12 lat, aby uczniowie „w roku 17 lub 18 mogli być już do usług Ojczyzny użyteczni”⁶⁵. Sformułowanie to, o wydźwignięciu patriotycznym, zawarte w „Przepisie do szkół parafialnych” z 1774 r. miało na względzie trzy typy szkół: parafialne, powiatowe i wojewódzkie. Ustalenia Komisji Edukacyjnej z 1777 r. stwierdzały, iż nauczanie w szkołach wojewódzkich obejmowało 7 klas i trwało 7 lat, przy czym do pierwszej klasy byli przyjmowani uczniowie już od 10 roku życia. Natomiast nauczanie w szkołach powiatowych rozłożono na 3 klasy „zawierające w sobie bieg dwuletni nauk wyznaczonych”⁶⁶. Stanowiło to w sumie sześćioletni tok nauki. Można było ją zapewne skrócić, jako że istniała szansa przyjęcia kandydata do szkoły wojewódzkiej w wieku 10 lat. Zarówno w szkole powiatowej, jak i wojewódzkiej we wszystkich klasach i przez wszystkie lata prowadzona była nauka chrześcijańska i nauka moralna⁶⁷.

W dalszych dokumentach Komisji Edukacji Narodowej, zwłaszcza z 1790 r. i po 1791 r.⁶⁸, widać wyraźne ustalenie i precyzowanie założeń reformy szkolnej w Polsce przedrozbiorowej. Zwłaszcza to, co stanowiło w 1774 r. fundament rozpoczętej reorganizacji nauczania szkolnego, w 20 bez mała lat później zostało jeszcze wyraźniej sformułowane: „Religia i prawdziwa pobożność, jako zasady życia chrześcijańskiego i poświęcenie (tj. nabywanie — KK) wszystkich cnót, wskazane przez Komisję za najistotniejszą część edukacji”⁶⁹.

Dokumenty KEN z tego czasu kładą również nacisk na praktyczną dziedzinę wiedzy szkolnej, zwłaszcza jeśli chodzi o nauczanie parafialne⁷⁰. Myśl tę, poszerzoną o pierwiastek religijny, obywatelski i społeczny, wyraża najlepiej „Plan instrukcji i edukacji” w punkcie VIII: „Nauczanie tego co się tyczy religii, posłuszeństwa dla zwierzchności, powinności stanu rolniczego, jego robót, przemysłu, jest celem szkół parafialnych”⁷¹.

Ow fragmentaryczny rzut oka na ustalenia dydaktyczno-wychowawcze KEN pozwala bez trudności dostrzec podobieństwo tych ustaleń ze sformułowaniami „Ustawy, czyli ogólnych postanowień” wydanych przez Aleksandra I w 1803 r. dla Uniwersytetu Wileńskiego i jego Wydziału. Konkretnie rzecz ukazując należy stwierdzić, iż „Ogólne postanowienia” wzorowały się na przepisach KEN przede wszystkim w następujących sprawach:

- 1° ustalenia czasu (lat) nauki i programu nauczania trzech typów szkół przeduniwersyteckich,
- 2° wprowadzenie do wszystkich szkół i wszystkich klas nauki moralnej,

⁶⁴ Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej... s. 18.

⁶⁵ Tamże, s. 21.

⁶⁶ Tamże, s. 125.

⁶⁷ Tamże, s. 125 n.

⁶⁸ Do tych dokumentów należą przede wszystkim: a) Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane (2 II 1790 r.); b) Plan instrukcji i edukacji przepisany od Komisji dla Szkół Głównych i innych w krajach Rzeczypospolitej (po 1791 r.).

⁶⁹ Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej..., s. 272.

⁷⁰ Tamże, s. 311.

⁷¹ Tamże, s. 361.

3° zaprawianie w praktycznych umiejętnościach z dziedziny rzemiosła i gospodarki rolnej już od szkoły parafialnej⁷².

Z wymienionych 3 spraw, pierwsza wymaga pewnego wyjaśnienia. Chodzi mianowicie o czas trwania nauki w szkołach powiatowych i gimnazjach. „Ogólne postanowienia” bowiem formalnie mówiły tylko o 6 klasach (latach) obowiązkowego nauczania w gimnazjach i 3 w szkołach powiatowych. Jednak już 14 VII 1804 r. w pierwszych opracowanych programach szkolnych dla Okręgu Wileńskiego wzmiankuje się o siedmio-klasowych i siedmioletnich gimnazjach oraz czteroklasowych i czteroletnich szkołach powiatowych, czyli tak jak ustaliła wcześniej Komisja Edukacji Narodowej⁷³. Program nauczania w tych szkołach również przejęto z ustaleń KEN⁷⁴, z tym, że pomniejszono go nieco w szkołach powiatowych, a zwiększono w gimnazjach. Przy wprowadzonym zaś w „Ogólnych postanowieniach” rozróżnieniu nauczycieli na starszych, wykładających tzw. przedmioty klasyczne, oraz młodszych, od rysunków i języków obcych, w oparciu o dane Komisji Edukacyjnej ustalono, iż zarówno nauczycieli starszych, jak i wszystkich uczniów obowiązywać będzie wymiar 20 godzin lekcyjnych tygodniowo. Etát zaś nauczycieli młodszych miał wynosić 16 godzin w tygodniu⁷⁵.

Przytoczone powyżej stwierdzenia i konkretne przykłady potwierdzają wyraźny wpływ norm prawnych, opracowanych przez Komisję Edukacji Narodowej, na problem nauczania i wychowania w całym Okręgu Szkolnym Wileńskim. Problem był trudny i złożony. Podejmując jego realizację, zarówno kurator Czartoryski, jak i wszyscy profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego na czele z rektorem Stroynowskim, nie mogli nie dostrzec i nie uwzględnić specyfiki terenu 8 guberni, nad którymi rozciągali urzędową kuratelę. Na tym terenie bowiem „w odmienny sposób kształtowały się warunki ekonomiczno-społeczne, różne tradycje dochodziły do głosu, różne oddziaływały wpływy i różne zarysowały się dążenia”⁷⁶. Mimo owych wielorakich różnicowań podjęta i wprowadzona w życie przez Uniwersytet Wileński reforma szkolna, oparta na obowiązujących Ustawach carskich, dawała działwie i młodzieży zamieszkującej dawne tereny Rzeczypospolitej nie tylko możliwość powszechnego studiowania na Uni-

⁷² Warto w tym miejscu przytoczyć opinię osoby wielce kompetentnej o wpływie „Ustaw” Komisji Edukacji Narodowej na ustawodawstwo szkolne w Okręgu Wileńskim: „Ogólnie rzecz ujmując zachowały więc „Ustawy” swoją moc prawną w zagadnieniach ogólnopedagogicznych i wychowawczych... także w dużej mierze w sprawach programowych zwłaszcza tam, gdzie używano podręczników Komisji Edukacji Narodowej, właściwie aż do końca lat dwudziestych XIX w.” K. Bartnicka, *Sprawa przedruku ustaw...*, s. 97 n.

⁷³ „Uniwersytet, po nyniejszemu ustrojeniu, rozpołożył prodołużenie nauk po wsia-kom klasie takim obrazom, czto uczeni... w ujezdnych w teczenie 4-ch let, a w gimnazji w 7 let okancziwajut szkolnoj kurs nauk”. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 225, kol. 1043. Por. K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego...*, s. 368 n.

⁷⁴ „W rozpołożeniu wremieni i czasow dlja nauk w ucziliszczach uniwersitet sochronił porjadok, kakoj wwjedien był Polskoju Edukacjonnoju Kommissseju”. *Sbornik materialow...*, t. 2, nr 225, kol. 1043.

⁷⁵ Zob. tamże, kol. 1043 n. Por. K. Bartnicka, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego...*, s. 369; D. Beauvois, *Lumières et société en Europe de l'Est: l'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire Russe (1803-1832)*, t. 2, Lille, Paris 1977, s. 770.

⁷⁶ K. Mrozowska, *Nowe spojrzenie na uniwersytet wileński i jego szkoły*, *Studia hist.* 23(1980) z. 2, s. 304.

wersytecie⁷⁷, lez przede wszystkim pozwoliła zachować tożsamość narodową orz zdrową postawę moralną.

Stwierdzeniem tym możemy zakończyć niniejsze studium porównawcze. Podjęliśmy je bowiem w tym celu, aby lepiej poznać rosyjskie ustawodawstwo szkolne z przełomu XVIII i XIX w. i w oparciu o niektóre Ustawy ukazać wymogi edukacyjne obowiązujące w Okręgu Szkolnym Wileńskim. Wymogi te poprzez codzienny trud weryfikowało wielu znanych i nieznanych pedagogów, a wśród nich liczni duchowni. Im wszystkim należy się wdzięczność i życzliwa pamięć potomnych.

SCHULSTATUTEN IN RUSSLAND UM DIE WENDE DES 18. ZUM 19. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel, der sich mit dem Schulwesen vor der Entstehung der Universität von Wilna beschäftigt, ist in zwei Teile geteilt. Im ersten sind diese Schulstatuten behandelt, die von Katharina II und von Alexander I. erlassen worden sind. Im zweiten dagegen wurde das Statut Alexanders I. aus dem Jahr 1803 näher betrachtet, welches die Universität von Wilna und ihre Fakultät, der das Schulwesen von acht Gouvernemenen unterstanden, betraf. Es hat sich ergeben, dass dieses Statut viele Nichtberücksichtigungen und Verallgemeinerungen beinhaltet. Das kam u.a. davon, dass man sich sehr beilte und auch aus der unsicheren Nutzung der didaktischen Verordnungen der Kommission für Pfarr-, Kreis-, und Gouvernementschulen (Gimnasien) in dem Wilnaer Schulrevier festlegen wollte, wurde 17 Jahre dauernde Schulbildung mit Abitur eingeführt. Bei dieser Schulbildung wurden besonders praktische Kenntnisse in Handwerk und in Landwirtschaft berücksichtigt und zwar schon von der Pfarrschule angefangen, dabei wurde Aufmerksamkeit vornehmlich auf die moralische Bildung mit richtigen Verhaltensweisen gelegt. Es ging darum, dass man Kinder und Jugend aus dem Gebieten ehemaliger Republik beider Nationen ihr unabhängiges Sein nach der Beendigung aller Typen Schulen ermöglichen und sie stark gegen Versuchung der Denationalisierung machen.

Zum Schluss hat der Verfasser zunächst die wichtigsten Ähnlichkeiten und Differenzen zwischen der Schulstatuten dieser Periode und vor alle mit dem „Wilnaer“ Statut 1803 verglichen. Diese Vergleichung hat ins Licht gebracht die klaren Tendenzen in Wilnaer Schulrevier im Schulunterricht Akzente auf praktische Werte zu legen, die sich im Alltag bewährt hatten. Weiterhin wurde die wesentliche Abhängigkeit des Status 1803 von den früher ausgearbeiteten Verordnungen der Kommission für Nationale Bildung aufgezeigt. Der Einfluss der Gesetzgebung des KEN auf die didaktischen-erzieherische Tätigkeiten im Wilnaer Schulrevier bezeugt Kontinuität der Schulreform, die vor der Teilung Polens stattgefunden hat, trotz der veränderten politischen Lage dieser Gebiete.

⁷⁷ Por. D. Beauvois, *Lumières et société...*, s. 775.